

Βασίλης Κ. Γούναρης | Πέτρος Παπαπολυθίου (επιμ.)



Πρόλογος: Ι. Κ. Χασιώτης

Ο ΦΟΡΟΣ ΤΟΥ ΑΙΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΞΕΝΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ-ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΠΙΒΙΩΣΗ

**ΕΚΤΕΛΕΣΕΙΣ, ΒΙΑ ΚΑΙ ΑΣΤΙΑ
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ
ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ**

**ΒΑΣΙΛΗΣ Κ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ**

**1. «Θύματα της Κατοχής»:
Προβλήματα έρευνας και
αξιολόγησης**

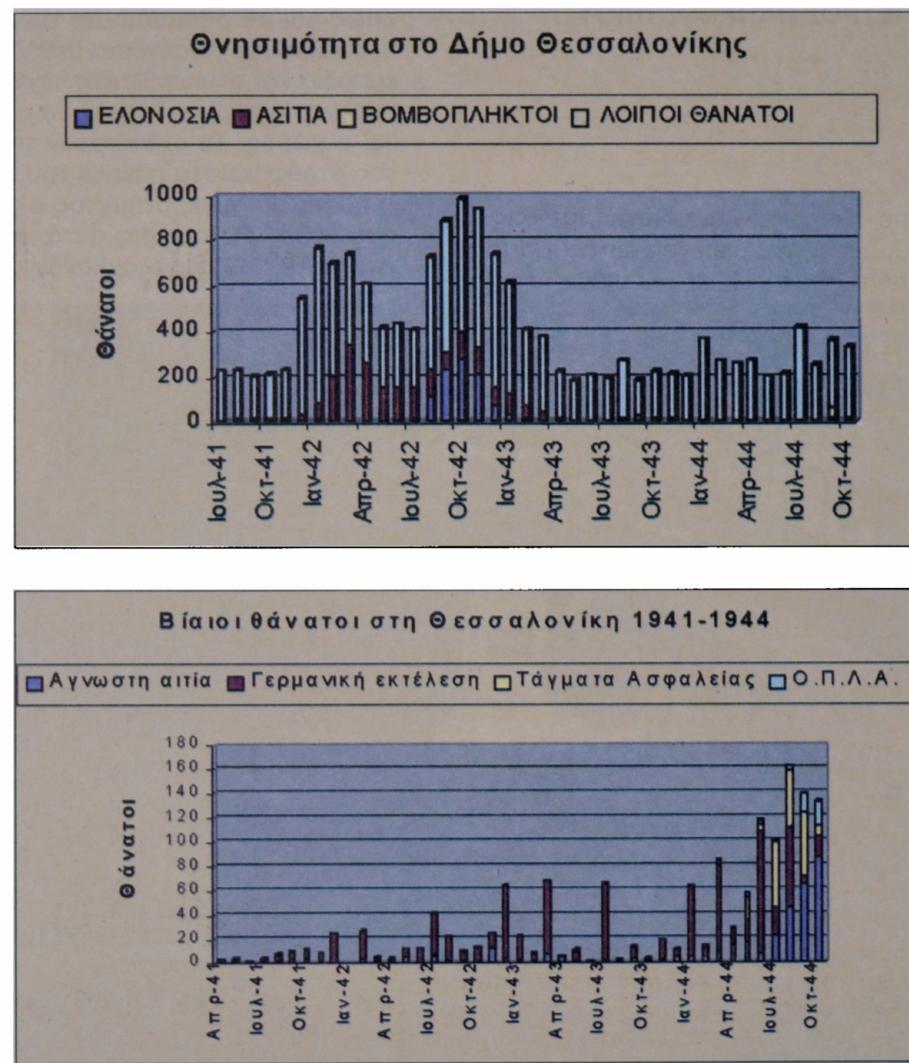
Η καταμέτρηση των θυμάτων της γερμανικής κατοχής στη Θεσσαλονίκη, όπως και σε οποιαδήποτε άλλη πόλη, προσέκρουσε σε σύνθετα μεθοδολογικά εμπόδια και ανυπέρβλητες τεχνικές δυσκολίες. Καταρχήν έπρεπε να οριοθετηθεί ο χώρος. Το ενδιαφέρον της έρευνας στράφηκε στο σύνολο του τότε πολεοδομικού συγκροτήματος αλλά είναι αυτονόητο ότι τα όρια αυτά, ειδικά τα χρόνια εκείνα, περιελάμβαναν περισσό-



Μνημείο εκτελεσθέντων στην πλατεία Αγ. Σοφίας. Κατασκευάσπηκε στις πρώτες μεταπλευθερωτικές ημέρες και το κομούσαν έργα θεσσαλονικέναν καλλιτεχνών. Καταστράφηκε το Φεβρουάριο του 1945 από «αγνώστους».

τερους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και τη μακεδονική ενδοχώρα παρά εντοπίους Θεσσαλονικείς. Μάλιστα, στους επήλυδες που έχασαν τη ζωή τους στη Θεσσαλονίκη συνυπολογίστηκαν και όσοι μεταφέρθηκαν και κρατήθηκαν ως όμηροι στα στρατόπεδα και τις φυλακές της πόλης, αν και είναι γνωστό ότι ο μόνιμος τόπος διαμονής τους ήταν αλλού.

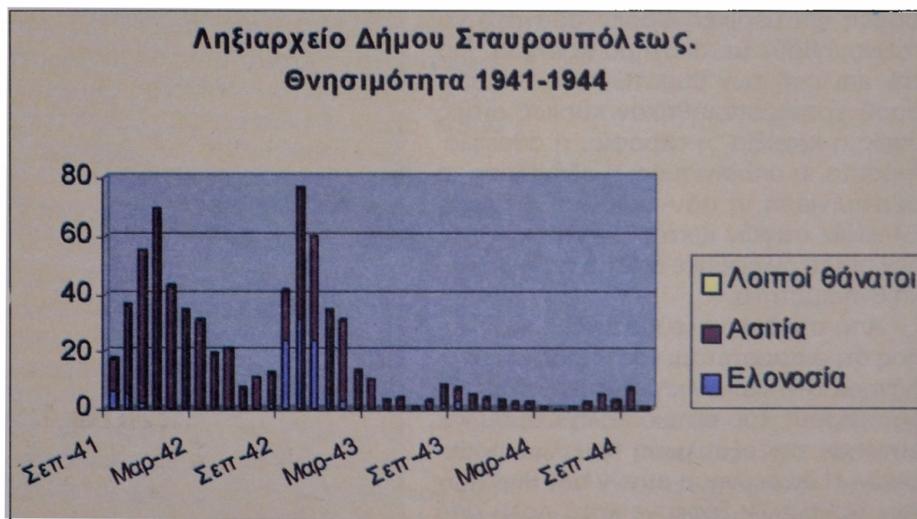
Το δεύτερο εμπόδιο ήταν ο προσδιορισμός της ένωιας «θύμα της Κατοχής». Τελικά συμπεριλήφθηκαν διάφορες κατηγορίες προκειμένου να γίνουν αντιληπτές οι επιπτώσεις όχι μόνον των μεθόδων καταστολής των γερμανικών αρχών αλλά και η αιμορραγία της πόλης σε ανθρώπινο δυναμικό σε όλη της την έκταση: οι εκτελεσθέντες από το γερμανικό στρατό, τα θύματα των εμφυλίων συγκρούσεων, δολοφονημένοι από την Πανελλήνια Οργάνωση Εθνικιστικών Ταγμάτων, γνωστά ως Τάγματα Ασφαλείας, αλλά και από την Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα (Ο.Π.Λ.Α.), οι νεκροί των συνοικιακών οδομαχιών των τελευταίων εβδομάδων πριν από την απελευθέρωση και οι «βομβόπληκτοι» των συμμαχικών αεροπορικών επιδρομών. Οι κατηγορίες αυτές περιλαμβάνουν τα άμεσα θύματα, τα οποία στο βιβλίο αυτό παραδίνονται ονομαστικά, αλλά τα μεταξύ τους όρια σε πάρα πολλές περιπτώσεις είναι ασαφή. Αντιστασιακοί και τυχαίοι περαστικοί, θύματα και θύτες είναι καταγεγραμμένοι δίπλα-δίπλα στα ληξιαρχικά βιβλία αλλά και στα παραρτήματα αυτού του βιβλίου. Είναι ενδεικτικό ότι οι θάνατοι από «πυροβόλο όπλο» αλλά από «άγνωστη αιτία» είναι περίπου 450, περίπου το 30% όσων καταγράφη-



καν. Σίγουρα κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις, άγνωστο όμως ποιες, ήταν συνηθισμένα εγκλήματα του ποινικού δικαίου. Φυσικά, αν θέλουμε να υπολογιστεί ο συνολικός φόρος ανθρωπίνων ζωών, σε όλους αυτούς θα πρέπει οπωσδήποτε να προστεθούν και οι τεράστιες απώλειες της εβραϊκής κοινότητας στα στρατόπεδα συγκεντρώσεως όπως και όλων όσων Θεσσαλονικιών σκοτώθηκαν σε άλλα μέρη της Ελλάδας ή της γερμανοκρατούμενης Ευρώπης. Η αντιμετώπιση όμως των θεμάτων αυτών ξεφεύγει από το πλαίσιο και τις αντικειμενικές δυνατότητες της έρευνας αυτής. Κατά την πρόσφατη (Δεκέμβριος 1998) διερεύνηση του Αρχείου της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος (φάκ. Δ51/2-11) εντοπίστηκαν επίσης αρκετά ονόματα κρατουμένων οι οποίοι απεβίωσαν μέσα στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς» λόγω κακουχιών, ασιτίας και άλλων στερήσεων¹.

Ειδικά στην κατηγορία αυτή, των αμέσων θυμάτων που καταγράφηκαν επώνυμα, δημιουργήθηκε ένα επιπρόσθετο πρόβλημα: εκτός από τις αρχειακές πηγές, για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω, υπάρχει μια ευμεγέθης μετακατοχική φιλολογία περί θυμάτων των Ταγμάτων Ασφαλείας και της Ο.Π.Λ.Α. που παραδίνει σημαντικό αριθμό ονομάτων, των οποίων όμως δεν είναι δυνατή η διασταύρωσή τους. Υπάρχουν επίσης αρκετές πληροφορίες για ομαδικούς τάφους που ανακαλύφθηκαν μετακατοχικά με αμφιλεγόμενες εκατόμβες. Η πρόσφατη και πολύτομη έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. Έπεσαν για τη ζωή είναι ενδεικτική του χάους και των προβλημάτων που συνεχίζουν να κατατρύχουν τις κομματικές έρευνες. Άλλα και οι επίσημες

1. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται αρκετοί Χιώτες (Χαράλαμπος Παπηνιώτης, Μιχαήλ Κοσμάς, Ιωάννης Μπουλάς κ.ά.) και Μυτιληνοί (Νικόλαος Κονδυλός, Δημήτριος Σκορδής, Νικόλαος Λαρετζάκης κ.ά.).



πηγές δεν είναι πάντοτε σαφείς. Τη στιγμή που ο θάνατος από πυροβόλο όπλο δηλωνόταν ρητά στα βιβλία θανάτων των τοπικών ληξιαρχείων, τα «κατάγματα», «τραύματα» και «αιμορραγίες» ως αορίστως αναφερόμενα αίτια θανάτου δεν θεωρήθηκαν ως επαρκή τεκμήρια για την ονομαστική καταγραφή αυτών των νεκρών, εκτός αν υπήρχαν επιτρόσθετες πληροφορίες στη βιβλιογραφία ή συμπεριλαμβάνονται στον «Κατάλογο της Ευαγγελιστριας»². Η απόφαση αυτή ίσως να άφησε εκτός καταλόγου αρκετά θύματα της βίας των καιρών.

2. Το ανώνυμο πλήθος των «εμμέσων» θυμάτων

Όσον αφορά τα έμμεσα θύματα, που καταμετρήθηκαν ανώνυμα, τα μεθοδολογικά εμπόδια ήταν ανυπέρβλητα. Γενικά με τον όρο αυτό εννοούμε τα θύματα του υποσιτισμού, ωστόσο οι αναφερόμενες αιτίες, σύμφωνα με τα πιστοποιητικά θανάτου των ιατρών, είναι διάφορες και μερικές φορές αδύνατο να ταξινομηθούν με αυστηρά κριτήρια. Για την επιλογή των θυμάτων του υποσιτισμού χρησιμοποιήθηκαν κυρίως αιτίες όπως η καχεξία, η ατροφία, η αθρεψία, η ασιτία, ο υποσιτισμός, η εξάντληση, η αβιταμίνωση, η αδυναμία και η πείνα. Ελλείψει σαφών κριτηρίων καταγραφής δεν συμπεριλήφθηκε δυστυχώς η βρεφική θνησιμότητα.

Από την άλλη πλευρά είναι κοινός τόπος ότι ο παρατεταμένος υποσιτισμός οδήγησε στη βιολογική εξασθένιση μεγάλου μέρους του αστικού πληθυσμού και ευνόησε την εξάπλωση ποικίλων ασθενειών. Η διερεύνηση αυτών των θυμάτων των ασθενειών ξέφευγε κατά πολύ από

2. Ο κατάλογος φέρει τον τίτλο «Κατάστασις ονομαστική εμφάνιση τους υπό των Γερμανών διά διαφόρους αιτίας φονευθέντας ιδιώτας κατοίκους θεσσαλονίκης». Η εύρεσή του τον Ιανουάριο του 1984 υπήρξε η αφετηρία της παρούσης έρευνας. Πιθανόν να είχε συνταχθεί μεταπολεμικά, από τις αστυνομικές αρχές ή τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας.

τις δυνατότητες της έρευνας και είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε να οδηγήσει σε συμπεράσματα, αν δεν πραγματοποιούνταν καταγραφή των ίδιων αιτιών θανάτου κατά τα προπολεμικά χρόνια. Πάντως για να δοθεί μια εικόνα του μεγέθους των δυσκολιών μιας τέτοιας στατιστικής, ας ληφθεί υπόψη ότι οι πράξεις θανάτων στο Ληξιαρχείο Θεσσαλονίκης το έτος 1941 καλύπτουν περίπου πέντε τόμους των 500 πράξεων, ενώ το 1942 φτάνουν τους 17³. Εξαίρεση στην καταγραφή των θανάτων λόγω ασθενειών αποτέλεσε η ελονοσία. Ο υψηλός αριθμός θυμάτων μας παρακίνησε εξαρχής να τα καταμετρήσουμε. Όμως και πάλι τα στοιχεία δεν είναι αδιάβλητα καθώς η ασθένεια αυτή γινόταν πολλές φορές θανατηφόρα, όταν επιπλεκόταν με άλλες παθήσεις, κυρίως με την εντερίτιδα.

Η μελέτη αυτή, με όλες τις ελλείψεις της, έδειξε ότι, αντίθετα από ότι γενικώς πιστεύεται, η έξαρση της πείνας δεν σημειώθηκε το χειμώνα του 1941-42⁴. Μολονότι θάνατοι από ασιτία σημειώθηκαν και κατά τους χειμερινούς μήνες, ωστόσο το πρόβλημα έλαβε διαστάσεις από τον Φεβρουάριο έως τον Ιούλιο του 1942, οπότε αναφέρονταν στο Ληξιαρχείο Θεσσαλονίκης 5-10 θάνατοι ημερησίως. Η ελονοσία, όπως κάθε χρόνο, προσέβαλε τον εξασθενημένο πληθυσμό της πόλης από τις αρχές Ιουλίου του 1942 και η θανατηφόρα δράση της εκδηλώθηκε μεταξύ Αυγούστου και Δεκεμβρίου 1942 (15-25 άτομα μηνιαία), όταν περίπου εκκινούσε το δεύτερο, αλλά ελαφρώς υποδεέστερο κύμα θανάτων από ασιτία (110-280 θάνατοι μηνιαία μόνο στο Ληξιαρχείο Θεσσαλονίκης). Η ελονοσία επανήλθε το φθινόπωρο του 1943 αλλά τα θύματα ή-

ταν σαφώς λιγότερα. Το χειμώνα του 1943-1944 το πρόβλημα του υποσιτισμού φαίνεται, από στατιστικής τουλάχιστον πλευράς, ότι είχε αντιμετωπιστεί⁵, ενώ η ελονοσία προκάλεσε και πάλι μερικούς θανάτους την περίοδο της απελευθέρωσης, το φθινόπωρο του 1944.

Αν και ο κύκλος της ασιτίας και της ελονοσίας ήταν ο ίδιος, είναι δύσκολο να εξαχθούν ακριβή συμπεράσματα για τους περιφεριακούς δήμους: ο μικρός πληθυσμός και οι αναλογικά λιγότεροι θάνατοι μειώνουν τη δυνατότητα προσδιορισμού σαφών τάσεων. Επιπλέον στην περιφέρεια της πόλης λειτουργούσαν διάφορα ευαγή ιδρύματα (γηροκομείο, ψυχιατρείο κλπ) των οποίων οι θνήσκοντες τρόφιμοι δηλώνονταν στο πλησιέστερο ληξιαρχείο. Ωστόσο η μελέτη των ποσοστών των θανάτων από πείνα ή ελονοσία επί του συνόλου των ληξιαρχικών πράξεων θανάτου είναι αποκαλυπτική των αθλίων συνθηκών διαβίωσης. Π.χ. στο νεκροταφείο της Αγ. Φωτεινής, στην υποβαθμισμένη περιοχή της Τούμπας, το σύνολο των ενταφιασμών το 1942 ήταν 1.707: οι 495 θάνατοι, σχεδόν 30%, προήλθαν από ασιτία και οι 206, το 12%, από ελονοσία.

Στη Σταυρούπολη (απογραφή 1940: 4.046 κάτοικοι) το μέσο μηνιαίο ποσοστό θανάτων μόνον από ασιτία το 1941 ήταν 21%, το 1942 53,5%, το 1943 50% και το 1944 33%. Ειδικά το Μάιο του 1942 έφτασε το 87,5%. Ολόκληρη τη χρονιά εκείνη έχασαν τη ζωή τους και από τις δύο αιτίες (ασιτία και ελονοσία) 389 άτομα.

Στη Νεάπολη (απογραφή 1940 13.025 κάτοικοι) το Μάιο του 1942 ο μέσος όρος θανάτων από ασιτία ήταν 48,5%, τον Ιούνιο 76% και ολόκληρη τη χρονιά 33%. Συ-

3. Πρβλ. τις μετρήσεις της Μ. Καβάλα στον ίδιο τόμο.

4. Έντονη αρθρογραφία σε βάρος του αγγλικού αποκλεισμού που επιδείνων το επισιτιστικό πρόβλημα δημοσιεύσαν ήδη από τον Ιανουάριο του 1942 στη *Νέα Ευρώπη*.

5. Βλ. Κατερίνα Παπαδοπούλου, «Η επισιτιστική πολιτική και ο επισιτισμός της θεσσαλονίκης κατά την περίοδο της κατοχής», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή, αντίσταση, απελευθέρωση* (Θεσσαλονίκη, 1998), σσ.157-168.

νολικά το 1942 λιμοκτόνησαν 337 άτομα.

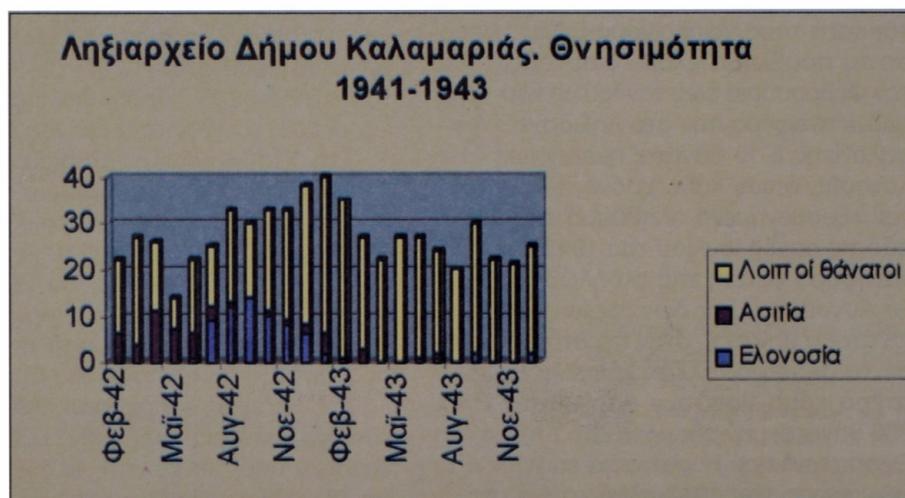
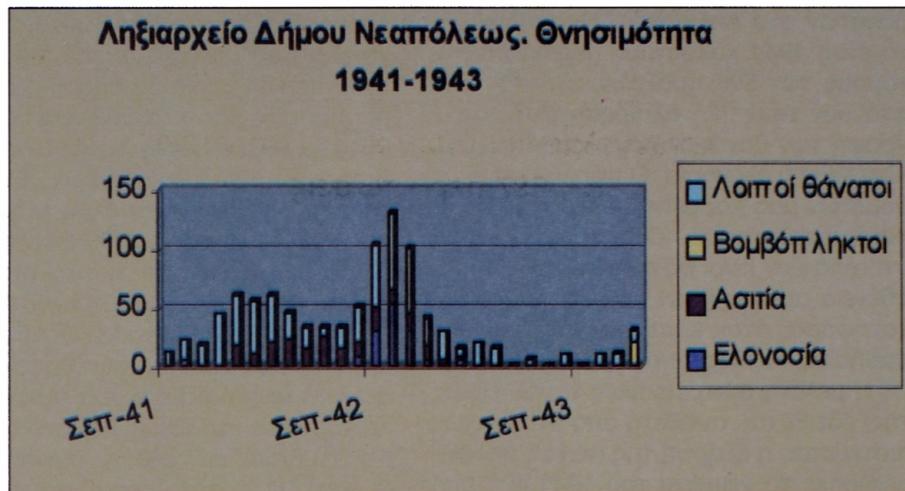
Στην Καλαμαριά (απογραφή 1940: 10.359 κάτοικοι) ο αντίστοιχος μέσος όρος ήταν 42% τον Απρίλιο του 1942, 50% το Μάιο και 23% τον Ιούνιο. Ενώ τον Ιούλιο, τον Αύγουστο, το Σεπτέμβριο, τον Οκτώβριο και το Νοέμβριο τα ποσοστά των θανάτων από ελονοσία ήταν 36%, 36%, 47%, 30% και 24%. Συνολικά 101 άτομα έχασαν τη ζωή τους το 1942.

Στο σύνολο του πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης (Ληξιαρχεία Θεσσαλονίκης, Αμπελοκήπων, Αγίου Παύλου, Καλαμαριάς, Νεαπόλεως, Σταυρουπόλεως και Συκεών) και με όλες τις μεθοδολογικές επιφυλάξεις που αναφέρθηκαν, φαίνεται ότι την περίοδο 1941-44 περίπου 5.000 άτομα έχασαν τη ζωή τους από τις «έμμεσες» συνέπειες της Κατοχής, που όμως αυτοί τις βίωσαν πολύ άμεσα (3.090 από ασπία και 1.708 από ελονοσία). Ο αριθμός αντιστοιχεί στο 2% περίπου του πληθυσμού της πόλης το 1940 και αποδεικνύει ότι, παρά τις δραματικές περιγραφές, το φαινόμενο αφορούσε μόνον συγκεκριμένες κατηγορίες ή τάξεις του πληθυσμού⁶.

Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στα θύματα των άστοχων συμμαχικών βομβαρδισμών, συνολικά 123 άτομα, 57 το 1943 και 66 το 1944, που ο θάνατός τους απλώς χρησίμευσε ως τροφή της αντιβρετανικής προπαγάνδας⁷. Η πλέον πολύνεκρη αεροπορική επιδρομή ήταν αυτή της 5ης Δεκεμβρίου 1943, όταν, αντί για το σιδηροδρομικό σταθμό, βομβαρδίστηκαν τα χαμόσπιτα των Συκεών και της Νεαπόλεως και έτσι βρήκαν το θάνατο 36 άτομα. Στο Ληξιαρχείο Θεσσαλονίκης είναι καταχωρημένοι άλλοι 75 θάνατοι από βόμβες, θύματα οι περισ-

6. Πρβλ. την εργασία της Μ. Καβάλα στον ίδιο τόμο.

7. Για τη μελέτη των ζημιών βλ. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Βορείου Ελλάδος (ΓΔΒΕ), φάκ. Δ51/3 όπου οι αιτήσεις απόζημιώσεως πυροπαθών, πολεμοπλήκτων, βομβοπαθών κλπ.



σύτεροι τεσσάρων βομβαρδισμών τον Οκτώβριο του 1943 και έξι το Σεπτέμβριο του 1944⁸.

3. Λοιπά θύματα των καιρών...

Δύο επιπλέον κατηγορίες για τις οποιες καταβλήθηκε προσπάθεια να συγκεντρωθούν στοιχεία ήταν οι συνεργάτες των Γερμανών από τη μια και οι

θεσσαλονικείς που έχασαν τη ζωή τους εκτός της πόλης από την άλλη. Στην πρώτη ομάδα κατατάχθηκαν μόλις 46 άτομα, κυρίως όσοι δηλώθηκαν στο Ληξιαρχείο με την ιδιότητα του οπλίτη της «Πανελλήνιου Οργανώσεως Εθνικιστικών Ταγμάτων». Άλλοι ήταν στελέχη της ομάδας «Ε.Ε.Ε.» («Εθνική Ένωσις “η Ελλάς”»), άλλοι του Συνταγματάρχη Πούλου ή του βραχύσωμου Κισά-Μπατζάκ

8. Ανάλογος ήταν και ο αριθμός των θυμάτων των βομβαρδισμών του ελληνοϊταλικού πολέμου. Σύμφωνα με έγγραφα των νεκροταφείων των υπαγομένων στο Δήμο Θεσσαλονίκης και της Ιαραχλιτικής Κοινότητας στους βομβαρδισμούς του Νοεμβρίου του 1940 σκοτώθηκαν 159 Χριστιανοί και 47 Εβραίοι. Βλ. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (ΚΙΘ), Δημοτικό Αρχείο, Γ.Α. 1/1 Φάκ. Θυμάτων, Κόρετς προς το Δήμο Θεσσαλονίκης, 24 Δεκ. 1940, αρ.πρωτ.2693/7306 και Γεν. Έφορος Νεκροταφείων προς το Δήμαρχο, 20 Δεκ. 1940, αρ.πρωτ.391.

